

SECTION

1

DAGAARE VOONEBIE

NOORE DEME DIIBU

Dagaare fonologyi (dagaare voonebie)

KYΕΥΟBU

Zanezanneba, yε waabo yaane wa ne a wεleme ḥa nañ kyaare a kɔkɔre zannoo dañkyinparekparaa. Te na kyεyuo la a sεgebinyaane ane a sεgebidaare a kɔkɔre poɔ. Te na zanne la a sεgebie ama yeli zaa. Aseñ ziiri na a nañ mañ are yelbiri poɔ. Te na la zanne la lenee te nañ na de a sεgebie ama poñ eñ a zagre na a kɔkɔre poɔ, a kaa le a nañ na soñ ka te tōɔ sεge kyε kanne a kɔkɔre ka o taa pare. A zannoo ḥa ba dee are ko a Dagaare zannoo yonj, kyε a na soñ la ka te taa gɔɔloŋ kajña a zannoo bɔgreh mine teseñ Bɔrefɔ ane a kɔkɔe mine nañ poɔ. A wεleme ḥa na soñ te la ka te baj voonebie tontonne ane a toma a kɔkɔre zannoo poɔ. A zu kpulluu zaa la, ka a zannoo ḥa poɔ te na tōɔ baj la, a bigri, a maale a nɔpoɔ foɔlaa pelee a Dagaare kɔkɔre poɔ.

A zannoo ḥa baaraa zaa, yε na tōɔ:

1. Bigri a Dagaare sεgebinyaane ane a boɔloo ziiri. (aseñ; nɔgbama duobu bee sigibu ane a zelle lomboi)
2. Bigri a Dagaare sεgebidaare ane a boɔloo ziiri. (aseñ; voonoo, iruñ, ane naane boɔloo zie)
3. Bigri a kɔkɔre sεgebinyaane boɔloo ziiri yelbiri poɔ. (Aseñ; piilaa, sɔga ane baaraa)
4. Bigri a kɔkɔre sεgebidaare boɔloo ziiri yelbiri poɔ. (Aseñ; piilaa, sɔga ane baaraa)

Yelbulو

Boøloo la kone kajà nañ tu noore yi a e yele a kòkòre poo. Voonebie la kombie na te nañ mañ de maale ne yelbie a bebiri zaa demo diibu poo. A voonebie boøloo poo, tègebo mine be be la a mañ pøgra kyø yuoro pennoo yele yelbu saña. A voonebie ama taa la areziiri yelbiri poo. Voonnoo e la pennoo yiibu nañ mañ vøj ka te tøø boøle yelbiri. A yelzu kajà la pennoo tègebo.

VOONEBIE PARÆ

Dagaare voonebie poj ej la ziiri ayi. Ka ana la voonebidaare ane voonebinyaane. A voonebie paræ ama la mañ lantaa maale yelbiri. Te na bañ yeli ka yelbiri zaa yi la a voonebie ama boñyeni boñyeni poo. Aseñ a yelbiri, die poo, voonebie ata la lantaa. Ka ana la /b/, /i/, ane /e/. A voonebiri /i/ ane /e/ la a voonebinyaane ka a voonebiri /d/ meñ e voonebidaa. A wëleme poo, te na di la dëmë kyaare a voonebie ama zaa a kaa lñee a nañ tona

Ségebinyaane

Ségebinyaane e la voonebie nañ be yeli poo. A voonebie ama boøloo saña, pennoo ba pøgera. A pennoo ba pøgera, kyø ka anañ na pøge, a mañ pøge la fëë lë a noore poo. A nañ ba pøgera bee pøgera fëë zuij, voonebinyaane boøloo yire la gbolgbol. Voonebinyaane e la nimizee yelbie maaloo poo. Yelbiri kyøbe a bat aa voonebinyaane bee a ba taa voonoo kajà nañ waa aña voonebinyaanja. Te na di la dëmë kyaare a voonebinyaane tonj nimizeere ama a yelbiri maaloo poo a karenderi ayi gane poo. A yelzu na poo te nañ na di a dëmë la kòkotegë.

Ségebinyaane bigruu

N zanezaneba, ségebinyaane bigruu poo, bommanoo mine be be la ka te mañ de mane ne. Ana la ka te mañ boøle ka bommanoo. A bommanoo ama pare la a voonebinyaane waaloo zaa o nañ taa. A mommanoo ama la, nøgbama duobu bee sigibu, nøgbama arezie ane a zelle lomboi na nañ tona toma a voonebiri boøloo saña. A yi a ata ama puorij, anaare soba be be la. Ona la zelnyaga tâänoo/lønnoo. Gaanaa kòkøe zaa naane taa a anaare soba ña. Dagaare taa o la. Te piili di dëmë kyaare a bommanoo ama.

Nəgbana arezie

A bommanoo ḥa wulo la zie na a nəgbama naŋ are a voonebinyaanja boɔloo saŋa. Ziiri ayi la be be; nəgbama fuuluu bee yeroo. Ka a voonebirin̄ boɔle, a nəgbama maŋ fuuli la bee a nəgbama yereε la. A ḥa zuiŋ, voonebinyaane poŋ eŋ la ziiri ayi, fuuluu voonebinyaane ane yeroo voonebinyaane. A fuuluu voonebinyaane mine la; /u, ɔ, o/. A yeroo voonebinyaane mine la /i, ε, e, a/

Toma

A kyε, wuli Dagaal fuuluu səgebinyaane ane yeroo səgebinyaane.

Zelle duobu

A ḥa wulo la leneε a zelnyaga naŋ maŋ are a noore poɔ voonebinyaane boɔloo saŋa. Te de la ka ka fōō boɔla voonebinyaanja, a noore naŋ yuo la saŋa na a yəgə naŋ sigi. A ḥa na baŋ e la **duobo**, səga bee **sigi**. Ka fōō sigri a yəgə ka o sigi, a voonebinyaanja naŋ na yi e la sigibu voonebinyaanja aseŋ; /a/. Ka teneŋ yuo a noore zaa, kyε ba sigi teseŋ a voonebinyaane sigibo, a voonebinyaanja na e la səgə voonebinyaanja. Aseŋ; /e,o/. Kyε ka fōō na boɔle səgebinyaan̄ duoraa, a noore maŋ yuo la kyεlee; o ba maŋ yuo o zaa aŋa a səga voonebinyaanja. Aseŋ; /i, u/.

Toma

Piili boɔla a Dagaare voonebinyaane. Veŋ ka fo teeron̄ are ko ana naŋ duoro, sigire bee səga.

Zelle lomboi

A mannoo ḥa wulo la zelle zie na a voonoo naŋ tu yi. Te de la ka ka fōō boɔla voonebinyaanja, a zelle zie kaŋa maŋ dɔɔŋ la. Te ba maŋ tōɔ woŋ a dɔɔno eŋ. Zelle lomboi ata la be be a tona a toma ḥa. A ziiri ama la a zelle nyօore, zelle səga ane a zelle kpaare. Azuiŋ, te taa la zellenyoore voonebinyaane, zellesəga səgebinyaane ane a zellekpaare səgebinyaane. Ka fōō boɔla zellenyoore voonebinyaanja, a zelle niŋen̄ la ka a boɔla maŋ dɔɔ. Aseŋ; /i, e,e/. Zellesəga boɔloo, a zelle səga la maŋ dɔɔŋ. Aseŋ; /a/.

A zellekpaare voonebinyaanja men̄ dɔɔŋ la a zelle puoriŋ. Aseŋ; /u,o,o/

Toma

Manne lənəe fo naŋ na boole voonebinyaane Dagaare poɔ. vəŋ ka fo teɛronj kyaare a zelle lomboi.

Te naŋ zanne a monnoo ata ama te naŋ maŋ de wuli ne nvoonebinyaane, te pāa na kaa la a mannoo anaare soba. A anaare soba ḥa ba be a Ghana kɔkɔe zaa poɔ. Ona la ka te maŋ boole ka Zellenyaga voonebinyaane.

A mannoo ḥa be la kɔkɔe fēe poɔ, teseŋ, Dagbani, Akan amk. Te maŋ de la a mannoo ḥa baŋ zie a zellenyage naŋ are voonebinyaane boɔloo poɔ. Te maŋ kaa la ka a zelle tāa la a zellenyagenj bee o lɔŋ la be a voonebiri boɔloo saŋa. A voonebiri boɔloo poɔ, ka a zelle tāa a tage gaa puori, te maŋ yeli ka zeltaanaa (+ATR). Ka voonebirinj boole ka a zellenyaga ba tāa, ka a zellenyaga ba tage, te boɔla o la zellelɔnnaa(-ATR)

(+ATR) mine la /I, o, e, u, a/ (-ATR) mine la /ɔ e/

Toma

Boole a voonebinyaane zaa kye kaa ana naŋ e zelletaane ane zellelɔnnaa. wélé a zedlletaana (+ATR) ne a zellelɔnne (-ATR taa) [act b]

Toma

De a mannoo na zaa te naŋ zanne ka a soŋ fo ka fo baare a tabol ḥa naŋ tu.

Voonebinyaane	Nɔgbama arezie	Zelle duobu	Zelle lomboi
/i/	yɛroo	duobu	Niŋe
/e/			
/u/			
/ɛ/			
/o/			
/ɔ/			
/a/			

Te naŋ di dɛmɛ kyaare voonebinyaane mannoo baare, te na leɛ kaa la voonebidaare meŋ.

Voonebidaare

Aŋa te naŋ da yeli a a wəleme nan pare poɔ na, voonebidaare e la a kɔkɔre voonebie mine a yi voonebinyaane puorij.

A voonebidaare ama la voonebie na ka fōō boɔla a, a pənnoo naŋ yiri maŋ pɔge la. Azuiŋ a pənnoo naŋ yire kyε a yiibū maŋ e la toɔ.

Azuiŋ tye na baŋ yeli ka voonebidaare e la tulimo ne a voonebinyaane; ka pənnoo yire a voonebinyaane poɔ kyε pɔgra a voonebidaare poɔ. Te maŋ de la voonebidaare ane voonebinyaane lantaa a maale yelbiri.

Segebidaare bigruu

Ka foo boora ka fo bigiri segebidaare, bommanne mine be be la ka fo na tu kyε bigiri. A bommanne na ata fo naŋ na de manne ne segebidaare bigiruu la: naane boɔloo zie, boɔloo irug, ane voonoo. Te na di la deme kyaare a bommanne ama kyε de amine toŋ ne toma.

Naane boɔloo zie

Da la a nɔpoɔfoolaa boma naŋ maŋ to taa a segebidaare boɔloo saga. Aga fo naŋ nye a voonebie boɔloo sini poɔ na, a Ghana kɔkɔre voonebie boɔloo tuyiziiri la, **nogbama**, **naŋbane ne nyemε**, **tamanyini**, **Talambaaloŋ**, **zelle ne nyemε** amk. A ama mine la a Ghana kɔkɔre voonoo tuyiziiri.

- **Nɔgbama:** A nogbama voonebie boɔloo poɔ, a nogbama ayi zaa maŋ mare la taa. Aseŋ; /p/, /b/, /m/
- **Tamanyene:** tamanyene voonebie boɔloo poɔ, te maŋ de la a zelenyoore te to ne a tamanyini. A tamanyene voonebie mine la, /t/, /d/, /s/, /n/.
- **Nogbama ne nyemε:** A ama boɔloo, a sazu nyemε maŋ seene la a pulig nogbane. Aseŋ /f/
- **Zelle ne nyemε:** A voonoo boɔloo saga a zelesoga maŋ ta la a nyemε. Aseŋ, /j/
- **Talambaaloŋ:** A talambaaloŋ voonebie voonoo saga, te maŋ tage la a zelekpaare gaa ne a talaŋ zu. Aseŋ, /k/, /g/

Toma

Bɔ Dagaare yelbie ka a piili a boɔloo ziiri na naŋ zanne.

Boɔloo Iruq

A gaa wulo la lenee pənnoo naŋ maŋ poŋe segebidaare boɔloo saga. A segebidaare boɔloo saga a pənnoo poŋebo maŋ do gaŋ la taa. Aseŋ, a segebidaare mine voonoo, a pənnoo maŋ poŋe la o zaa kye yuo bare tontobaa. A maŋ tu la a pənnoo do gaŋ taa ga kye ka te bigiri a segebidaare mine a Ghana kɔkɔre poɔ. A nɔpoɔ maŋ tage la kye gmenne a voonoo boɔloo saŋa. A voonoo irug ama mine la, **tɛgebo**, **fooroo**, **nya-erme**, amk, a ama mine la a Ghana kɔkɔre segebidaare boɔloo irug.

- **Tɛgebo:** Aŋa o yuori, a voonoo boɔloo poɔ a pənnoo maŋ tege la. A pənnoo maŋ tɛge la o zaa are , bee a tɛ ge fee, a pənnoo paa na daa yi la tontobaa. Aseŋ, /p/, /b/, /t/ /d/, /k/, /g/, /m/, /n/. A yi a zie na a pənnoo naŋ na tu yi na, te na baŋ poŋ la a tɛgebo voonoo eg zagere ayi poɔ. Ana la, **noare tɛgebo** ane **nyoare tɛgebo**. Ka a pənnoo tu nooreg yi, te boole a la **purdaayi** tɛgebo. Aseŋ, /p/, /b/, /t/, /d/, /k/, /g/. Ka a pənnoo meŋ la tu nyore yi, onaŋ la nya-ereme tɛgebo. Aseŋ; /m/, /n/.
- **Fooroo:** A fooroo voonebie boɔloo poɔ, pənnoo ba poŋera fee zaa, kye vuona a pənnoo naŋ maŋ tu yi e la fee le ka a pənnoo maŋ yire feefee le. Azuig, a nɔpoɔ maŋ duuro la. Aseŋ; /f/, /s/.
- **Foore-kyelee:** Voonebie boɔloo poɔ, dabie ayi la be be. A dendeg, pənnoo maŋ poŋe la o zaa. A dabie ayi soba poɔ, a pənnoo maŋ daa yire la fee fee (a ba maŋ daa yi tontobaa le). Aseŋ /t/
- **Zelle ne tamanyene:** voonebie boɔloo poɔ, a zelenyoore na seene la a tamanyene zu a veg ka a pənnoo tu a noore lomboi yi. Aseŋ, /l/
- **Miinuu:** A zelle la maŋ boole a miinuu voonebie a zelle la a boɔloo nimizie soba kye ka amine paa sonna. A tamanyene la a zie kaŋa naŋ maŋ soŋe a miinuu voonebie boɔloo. A miinuu voonebiri kaŋa la /r/

Voonoo

N nonneba zanezaneba, a mannoo ata soba te na maŋ de bigire ne segebidaare la voonoo. Ka teneg boola voonebidaare, a nɔpoɔ naŋ gaŋ sigi a kɔkɔpoɔ maŋ wele la ziiri ayi. Amine poɔ, o maŋ dɔɔnɔ la, amine poɔ meŋ o ba dɔɔnɔ. ka foo boola segebidaare ka a kɔkɔpoɔ dɔɔnɔ, **voonoo segebidaa** la. Ka foo boola ka a kɔkɔpoɔ ba dɔɔnɔ meŋ, **ba-voonoo segebidaare** la. Voonoo segebidaare mine la: /g/, /d/, /m/, /b/. A ba-voonoo segebidaare mine la: /f/, /s/, /k/, /t/ amk.

Toma

1. a. Kaa a sini ዳ a vela kye wuli ziiri a segebidaare boøloo naøj tuuri yiri:

<https://www.youtube.com/watch?v=dfoRdKuPF9I>

- b. Ka fōō wa kaa a sini baare, mej mōo kye boøle a segebidaare fomeja a nyε. De fo nubiri døgele fo køkøluo zu k. De fo nubiri døgele fo køkøluo zu kye boøle a segebidaa, fo na banj la ana naøj voona ane ana nan ba voona.
- c. Yε de a mannoo ata na a di ne demε a karendie poɔ kyaare a Dagaare segebidaare.

Voonebie areziiri

A yeluu ga wullo la ziiri voonebie naøj maøj are yelbiri boøloo poɔ. Kokoe mine taa la bege mine naøj pigi segebie mine sori a arooziirig. A ziiri ata na a voonebie naøj poj ege la, **Yelbiri piiluu, yelbiri soga ane yelbiri baaraa**. Ka te piili di deme kyaare a voonebie areziiiri ama.

segebinyaane areziirii

segebinyaagene areziiri wulo la ziiri segebinyaagene naøj na banj are Ghana køkore yelbiri poɔ. Ka a segebinyaaga are yelbiri piilu, te maøj yeli ka **piilaa**. Ka segebinyaaga are yelbiri sonsogeg, te maøj yeli ka soga. Ka o wa are la a yelbiri baaraaj, te maøj yeli ka **baaraa**. A bigruu ama zaa wuli la weliweli ka le na te naøj taa te køkore segebinyaagene tegee la. Banj ka a køkore poɔ a segebinyaagene mine na too are la a yelbiri ziiri ata ama zaa poɔ. Kaa a voonebiri /a/ a yelbie ama naøj tu poɔ.

1. ata
2. Sane
3. boma

A bondemanewuli deg poɔ, /a/ piili ne la yelbiri. Azuig te na banj yeli ka /a/ na banj piili ne la yelbiri. A bondemanewuli ayi poɔ, /a/ are la a yelbiri sogañ. Azuig te na banj yeli ka a

/a/ na banj are la yelbiri soga. A bondemanewuli ata soba poɔ /a/ la baare a yelbiri. Azuig /a/ na banj are la yelbiri baaraaj.

Toma 1

- a. Säge a Dagaare səgebinyaane zaa ej a tabol ḥa naŋ tu poo.
- b. Bo Dagaare yelbiri naŋ piili a səgebinyaane kaŋa zaa
- c. Wuli fo teeroŋ kyaare səgebinyaanja na naŋ koŋ tōo are yelbiri piiluŋ.
- d. Yε zeŋ bayiri a wuli yε teeroŋ bee yelnyerre ka a karendie zaa di dəmə a poo.

NB: a səgebie na yε naŋ na säge, a e voonebie a kɔkɔre poo kye ta e a kɔkɔre səgebie.

Toma 2

- a. Pore Dagaare səgebinyaane zaa ej a tabol ḥa naŋ tu poo.
- b. Pore yelbie a səgebinyaane ama naŋ are a sɔgaŋ.
- c. E ka fo ne a karendie zaa di dəmə kyaare a fo yelnyerre. veŋ ka a fo teeroŋ gaa səgebinyaane na naŋ koŋ tōo kpε a yelbie sɔgaŋ.
- d. Yε bayiri na e ka yε ne a karendie zaa di dəmə kyaare a yε yelnyerre.

səgebinyaane	Yelbie sɔgaŋ
a	

Toma 3

- a. Pore Dagaare sëgebinyaane zaa ej a tabol ወደ እና ተሸጋል.
- b. Pore yelbie a sëgebinyaane እና ተሸጋል የሚያስፈልግ ይችላል.
- c. E በ ውስጥ የሚያስፈልግ ይችላል.
- d. የሚያስፈልግ ይችላል.

sëgebinyaane	Yelbie ምርመራ
u	

Sεgebidaare areziiri

Segebidaare areziiri wulo la ziiri segebidaare naŋ na baŋ are Ghana kɔkɔre yelbiri poɔ. Ka a sεgebidaa are yelbiri piilu, te maŋ yeli ka piilaa. Ka segebidaa are yelbiri sonsogeg, te maŋ yeli ka sɔga. Ka o wa are la a yelbiri baaraaŋ, te maŋ yeli ka baaraa. A bigruu ama zaa wuli la weliweli ka le na te naŋ taa te kɔkɔre segebidaare tεgεe la. Baŋ ka a kɔkɔre poɔ a segebidaare mine na tōo are la a yelbiri ziiri ata ama zaa poɔ.

Toma 1

- a. Bɔ Dagaare yelbiri naŋ piili a sεgebidaare kaŋa zaa
- b. Bɔ Dagaare yelbiri naŋ piili a sεgebidaare kaŋa zaa
- c. Wuli fo teeroŋ kyaare sεgebidaare na naŋ koŋ tōo are yelbiri piiluŋ.
- d. Yε zeŋ bayiri a wuli yε teeroŋ bee yelnyerre ka a karendie zaa di dɛmɛ a poɔ.
(maale tabol ko a Dagaare sεgebidaare zaa)

NB: a sεgebidaare na yε naŋ na sεge, ka a e voonebie a kɔkɔre poɔ kye ta e a kɔkɔre sεgebie.

Sεgebinyaaŋ	Yelbiri baaraaŋ
p	
b	
t	
d	
k	
g	
f	
m	
n	
w	
s	

Toma 2

- a. Yε zeŋ bayiri a pore Dagaare sεgebidaare zaa eŋ a tabol ኃ naŋ tu poɔ.
- b. Pore yelbie a sεgebidaare ama naŋ are a sɔgaŋ.
- c. E ka fo ne a karendie zaa di dɛmɛ kyaare a fo yelnyerre. vεŋ ka a fo teeroŋ gaa sεgebidaare na naŋ koŋ tōɔ kpε a yelbie sɔgaŋ.
- d. Yε bayiri na e ka yε ne a karendie zaa di dɛmɛ kyaare a yε yelnyerre.

sεgebinyaane	Yelbiri baaraaŋ
p	
b	
t	
d	
k	
g	
f	
m	
n	
w	
s	

Toma 3

- a. Yε gbulo poɔ yε pore Dagaare sεgebidaare zaa eŋ a tabol ኃ naŋ tu poɔ.
- b. Pore yelbie a sεgebidaare ama naŋ are a baaraaŋ.
- c. E ka fo ne a karendie zaa di dɛmɛ kyaare a fo yelnyerre.
- d. A gbulo zaa e ka yε ne a karendie zaa di dɛmɛ kyaare a yε yelnyerre.

sεgebinyaane	Yelbiri baaraaŋ
p	
b	
t	
d	
k	
g	
f	
m	
n	
w	
s	

LEΞΡΕΞROO SOOREBIE

1. səgebidaare ne səgebinyaane zaa e la voonebie. De fo meŋa kɔkɔre bigiri səgebidaare ane səgebinyaane tɛɛtɛɛ.
2. De a mannoo ata na ka a soŋ fo ka fo bigiri a Dagaare səgebinyaane ama; /o/, /i/, /e/, ane /o/
3. Wola fo na de a mannoo, boɔloo iruŋ, naane boɔloo zie, ane voonoo bigri ne a səgebidaare ama? /f/, /g/, /m/, /t/
4. Maale tabol kye bɔbie ej ka a wulo ziiri na Dagaare səgebinyaane naŋ maŋ are yelbiri poɔ.

Səgebinyaanja	Yelbiri piiluunj	Yelbiri sɔga	Yelbiri baaraanj

5. Maale tabol kye bɔbie ej ka a wulo ziiri na Dagaare səgebidaare naŋ maŋ are yelbiri poɔ.

Səgebinyaanja	Yelbiri piiluunj	Yelbiri sɔga	Yelbiri baaraanj

EXTENDED READING

1. Dolphyne, F. A., (2006). The Akan (Twi-Fante) language: Its sound systems and tonal structure. Accra: Woeli Publishing Services.
2. Yule, G. (2010). The Study of Language (4th ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
3. Organs of speech: <https://youtu.be/lg9RkazFZLk?t=378>.

REFERENCES

1. Adomako, K., Odoom, J., & Sackitey, M. (2022). Akan phonetics and phonology. Adonai Publication Ltd.
2. Dolphyne, F. A., (2006). The Akan (Twi-Fante) language: Its sound systems and tonal structure. Woeli Publishing Services.
3. Ladefoged, P. & Disner, S. F. (2012). Vowels and consonants (3rd ed.). Wiley-Blackwell.
4. Yule, G. (2010). The Study of Language (4th ed.). Cambridge University Press.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

